

Kerstin Hed, mamma och tekniken

Första gången jag hörde talas om Kerstin Hed var på minnesstunden efter Krister Gidlund i Lagmansgården. Gertrud var där, i sin gula keps. Jag hoppas hon är med oss också idag.

Det är lite konstigt att jag först 2010 hörde talas om Kerstin Hed, jag som sysslat med kvinnohistoria och kvinnolitteratur i 40 år. Kanske min okunnighet berodde på att hon, sett ur stockholmsperspektiv, befann sig i periferin (jag vågar säga så eftersom jag själv kommer från periferin, då har man rätt att använda p-ordet) – å andra sidan var de flesta av hennes manliga kollegor i Hedemoraparnassen kända också i huvudstaden. Så kanske hade det mer att göra med det osynliggörande som ofta drabbar kvinnor.

Nu vet jag mer om Kerstin Hed. Jag har suttit på KB, Kungliga biblioteket, och läst hennes dikter, jag har googlat på Martin Koch-sällskapets hemsida, jag har t.o.m. hittat en av hennes diktsamlingar på antikvariat. Så nu vet jag att hon gav ut 17 diktsamlingar, och två prosaböcker och att hon fick Illis Quorum 1955. Okänd var hon knappast.

Litteraturprofessorn Lars Furuland har kallat henne Nordens mest genuina kvinnliga bondelyriker. Ur hennes dikter stiger ett Sverige fram som knappast finns längre, ett bondesverige med slit och möda. Men de domineras av det som fortfarande finns, hennes Dalarna med blommande växter, glittrande vatten, ljusdagar – sådant jag sett när jag besökt Gertrud och Krister Gidlund på Djuphällen utanför Hedemora:

*Vart vi vandra, hur allting än
skiftar sinnet och färgen,
alltid längta vi hem igen,
hem till de blåa bergen,
hem till folket i bergens skygd,
fattigt, stolt och förteget,
släktet, som fått av sin fosterbygd
längtan som arv och eget!*

(Ur "Mellan blåa berg")

Men där finns också dikter där man anar hennes längtan till en annan värld, böckernas och idéernas värld, som i "Kunskapslängtan":

*Du gick där och kände dig fattig som ingen,
och dagarnas plikt blev ett meningslöst ok.
Du längtade efter en vrå och en bok
och en klarare blick över tingen.
Och lite senare i dikten:
En längtan långt bort från de invanda spåren
till frihet och styrka vid kunskapens älv -
/en längtan, som blir till en del av dig själv
och följer dig fram genom åren.*

(Ur "Kunskapslängtan")

Jag har tänkt på min mamma, Margit Palmaer, när jag läst om Kerstin Hed, också hon författare, också hon bunden av ansvar för hushåll och fem barn, också hon boende i periferin om än i en stad. Hon berättade för mig hur hon de första åren i Örebro brukade sätta sig på en höjd och gråtande titta på tågen till Stockholm, hennes barndomsstad där allt hände. Mamma var 8 år yngre än Kerstin Hed, född 1898. Socialt skiljer sig de sig på många sätt. Mamma växte upp i en professorsfamilj, tog studenten, därpå en fil. kand., debuterade – liksom Kerstin

Hed – vid 25 års ålder med boken *Studentska*. Men de hamnade bägge i skruvstället mellan kvinnoansvaret och ansvaret för sitt eget diktande.

Och kvinnogörat var ett slit, såväl i staden som på landsbygden, även om man hade hjälp av hembiträden och pigor. I boken *Vettigt hemarbete* från 1950, som bygger på en tävling som Radiotjänst utlyste 1948, berättade 259 husmödrar om sin situation. 1950 var 1.5 miljoner kvinnor hemarbetande, 1.5 miljoner människor arbetade inom jordbruket och 1.5 inom industrin. Lanthusmödrarnas berättelser handlar om att bära vatten och slaskhinkar, hugga ved och elda i spisen, mjölka korna och ta hand om smådjuren, delta i jordbruksarbetet med harvning, sådd, potatisodling, höskörd, betesupptagning, därtill bär- och svampplockning, bakning, klädsömnad, stortvätt vid vattnet, konservering, syltning, saftning, vävning. Stadshusmödrarna hade ofta vatten och avlopp men led av bostadsbrist. Hushållssysslorna var i stort sett desamma i stad och på land. Det här är alltså vittnesbörd från mitten av 1900-talet – hur såg det då inte ut när Kerstin och mamma var små i slutet på 1800-talet, utan elektricitet, med torrdass även i Stockholmsvåningarna, utan kyl och frys, utan centralvärme, med vedspisar och kakelugnar? Mamma växte upp med hembiträden – eller jungfrun, som det hette då – och visste nog inte mycket om hushållsarbete när hon gifte sig. Kerstin gissar jag skolades nog tidigt in i såväl hushållet som jordbruket. Men för bägge var det svårt att hitta egen tid.

För mamma hette lösningen TEKNIK. 1931 skrev hon i *Husmodern* en appell för mer hushållsteknik. Husmödrarna skulle inte av missriktad plikt känsla fortsätta bära tunga bördor, som den nya tidens ökade mekanisering och rationalitetstänkande kunde befria dem ifrån. Med teknikens hjälp skulle de få tid över ”åt eget – ja förlåt ordet – viktigare arbete”. Hon fick rasande svenska husmödrar mot sig. De upplevde artikeln som ett angrepp på deras yrkeskunnande och yrkesstolthet. Hur skulle en maskin kunna ersätta husmors kunniga händer? T.o.m. tidningen reserverade sig mot artikeln. Man frågar sig om inte ”för mycket rationalism av det slag som förf. förordar liksom torkar ut livets källor.”

Kerstin Hed, med sin erfarenhet av bondelivet, höll kanske delvis med de arga husmödrarna:

*Så runno åren. Det blev andra tider.
Allt fanns att köpa, billigt nog omsider.
Men när hon tänkt de gamla kärleken byta
och strök det nötta träets silkesyta
förnam hon deras liv, hemligt, förteget
i sällsamt, fast förbund med hennes eget.*

*Jag vet ej hur det är, och det vet ingen –
men det som kallas för de döda tingen
har kanske något kvar av skaparanden
hos den som en gång format dem i handen,
har kanske makt att bära genom åren
all livets värme från den första våren!
(Ur ”Döda ting”)*

Men jag tycker nog det ligger mycket i mammas tankar. När det talas om kvinnans frigörelse är det ofta rösträtt, yrkesarbete, utbildning som nämns. Men jag undrar om inte tekniken är det som mest frigjort kvinnors tid och handlingsfrihet. Inte minst det jag kallar för den *underjordiska tekniken*: vatten, avlopp, elektricitet. Men också den *överjordiska*: hushållsmaskiner, spisar, kyl och frys, dammsugare, disk- och tvättmaskiner. Och *industritekniken*: konserver, frysta matvaror, lättskötta textilier, färdigsydd kläder. Allt det som visserligen kostade pengar men som gav tid. I *Vettigt hemarbete* väger man hela tiden

pengarna mot tiden, man räknar ut driftskostnader, underhållskostnader och avskrivningskostnader fördelat på antal beräknade bruksår, uppskattar tidsvinsten. Maskinen bör användas dagligen och inte bli ett dött kapital i någon vrå, menar man. Tvättmaskin är något de flesta inte ens vågar drömma om.

Mamma trodde nog att tekniken var frälsaren. Hon köpte ivrigt nya tekniska apparater – jag minns Assistenten (flitigt i bruk), Turmixen, den urusla diskmaskinen (som snarare fördelade flottet än gjorde rent), tryckkokaren, den elektriska bordsgrillen. Men tvättmaskin hade hon aldrig, i stället drog hon igång en andelstvättstuga i Örebro – jag minns hur vi drog tvätten i en skrinna tvärs genom stan. Många av hennes maskiner blev ”dött kapital” – förrådet bakom köket var en sorts kyrkogård för avlagda hushållsmaskiner som inte uppfyllt drömmen om den frigjorda tiden.

Men också Kerstin Hed, trots sin hyllning till händerna och det handgjorda, var nog medveten om teknikens betydelse för att frigöra egen tid. För sina honorar drog hon på 20-talet in vatten och avlopp, på 40-talet köpte hon en skrivmaskin – det kan stå som symboler för de två polerna i hennes liv: vardagens slit och skrivandet. Hon hade nog också en symaskin – i alla fall sydde hon sina egna och barnens kläder. Symaskinen är en av de maskiner som *Vettigt hemarbete* betecknar som ”oumbärlig”. Och symaskinen har faktiskt en viktig roll i historien om kvinnans frigörelse – fast det visste jag inte innan jag specialstuderade den och så småningom disputerade på den.

Symaskinen har en lång historia. Redan på 1700-talet inleddes försöken att uppfinna en syende maskin som kunde matcha den ökande textilproduktionen som spinn- och vävmaskinerna inneburit, men också behovet av snabbare klädtillverkning som det växande bruket av standardiserade uniformer innebar. En stötesten var nålens utformning. I tusentals år hade man sytt genom att föra nålen genom tyget – men i symaskinen satt nålen fast. Lösningen var att flytta nålsögat till nålens spets – jag brukar ta det som exempel på hur svårt det är att *tänka tvärtemot* mot hur det alltid varit, något som kännetecknar mycket teknik. Sedan blir det tekniken som ändrar vårt sätt att tänka - man behöver bara fundera över vad datorn och mobilen gjort med vårt tänkande om tid och rum. Ett annat problem var att maskinen sydde en enkelsöm, som lätt gick upp. Först med uppfinnandet av spolen och skytteln (i sin tur inspiration till bl.a. filmrullen) fick man en hållbar tvåtrådssöm, där stygnen låste varandra. I mitten av 1800-talet hade man löst de tekniska problemen med en syende maskin. Så småningom ersattes den mänskliga kraften i vev- och trampsymaskiner med elektrisk motor, på 1940-talet kom maskiner som kunde förflytta nålen i sidled och ge möjlighet till zigzagen och broderisömmar, de som nu finns i närmast otaliga versioner i datasympmaskinen.

Utvecklingen kan också beskrivas på ett annat sätt. De första mekaniska symaskinerna ersatte mänskliga händernas arbete. Den mänskliga kraften i vevandet och trampandet ersattes av elektricitet. Den mänskliga kunskapen om olika sömnadssätt övertogs av maskinens minne. Den utvecklingen gäller för mycket teknik. Alltmer överförs till maskinen – men på vägen försvinner också mycket av människans kunskap, kraft och kompetens. Tekniken blir alltmer osynlig och abstrakt och vi lär oss acceptera det vi inte begriper – som att vi kan ta ut pengar ur väggen.

Maskinen är ofta överlägsen människan i snabbhet, jämnhet, effektivitet. Den är opersonlig och neutral, den är ekonomisk och funktionell. Den passar industrisamhället, där målen är kvantitet och stegrad produktion, medlen standardisering och utbytbarhet. Men i hushållets arbetsvärld medför det förändringar som kan vara dubbelbottnade. Med symaskinen binds arbetet till en bestämd plats, sömnaden blir avgränsad ”arbetstid”, uppmärksamheten måste riktas mot maskinen. I hemarbetets flytande tidsgränser måste man vara beredd till ständiga avbrott, hålla ett vakande öga på det som sker. Någon klar gräns mellan arbete och fritid finns inte – då kan avkopplingen i ett handarbete innebära en meditativ paus för reflektion och

eftertanke. Om teknikkulturens honnörsord är arbetsdelning, specialisering och maximal produktion är hushållsarbetets mångsyssleri, flexibilitet och ekonomisering av tiden. Till allt detta är handsömnaden väl anpassat, det går att förena med det vakande ögat och det lyssnande örat, det går lätt att ta fram och är lätt att lägga undan, det gör spilltid och väntan till produktiv tid. Hushållet styrs av behovsproduktion – kvantiteten är inte lika viktig som i industrin.

Symaskinen förändrade inte bara sömnadsarbetets karaktär, den förändrade också den industriella produktionen. Den var en avancerad mekanisk apparat med massor av smådetaljer som exakt måste passa in i varandra. De olika delarna standardiserades så att de var utbytbara. Verktyg, maskiner och metoder utvecklades för att åstadkomma en serieproduktion, arbetskraften specialiserades – samtidigt som även den blev utbytbar när kraven på hantverksskicklighet försvann. Symaskinstillverkningen blev föregångare till löpande bandet. Men till att börja med var det främst fråga om finmekanisk kunskap. Inte undra på att de svenska tillverkarna bottnade i en sådan tradition, som Huskvarna med sin vapentillverkning, vilken konkurrerades ut av det moderna gevärsfaktoriet i Eskilstuna, och urmakarna i Mora som såg efterfrågan på Mora-klockor sjunka när vägghendylerna blev moderna – symaskinen blev en alternativ produktion.

Också i den ekonomiska historien har symaskinen sin plats. Isaac Merrit Singer, vars namn fortfarande är ett varumärke, är den som tillsammans med sin kompanjon Edward Clark, kan tillskrivas äran för symaskinens snabba genombrott. Singer var tekniskt begåvad, han lyckades få fram en fungerande symaskin där olika patentskyddade delar samordnades. Han var oerhört intresserad av kvinnor – han fick till slut 24 barn med olika kvinnor, ett av dem gifte sig med Isadora Duncan. Inte konstigt att det var han som insåg symaskinens potential hos kvinnorna – dessförinnan hade den varit en yrkesmaskin, förbehållen männen. Han ”feminiserade” den svarta apparaten genom att förse den med guld- och pärlmorinläggningar – den skulle vara ”som ett smycke i budoaren”, sa han. Singer var också lidelsefullt teaterintresserad, han turnerade runt i USA med Shakespeareuppsättningar. Han var en show- och reklamman, som förnyade reklamen genom att annonsera på järnvägsstationerna, trycka upp vykort och affischer, som användes som tavlor i många hem. Han marknadsförde sin maskin i sammanhang där han mötte kvinnor: kyrkliga sammankomster, syföreningar, cirkusföreställningar.

Hans kompanjon Clark var hans raka motsats, en renlevnadsman och ettbarnsfar, vars äktenskap varade hela livet. Men Clarks insats var lika avgörande som Singers. Han konstruerade avbetalningssystemet, där agenter varje månad hämtade avbetalningen samtidigt som de hjälpte till med tekniska problem och ofta fungerade som samtalspartners till isolerade bondhustrur på den amerikanska landsbygden – USA var fortfarande ett agrart land med få städer, kontanter var sällsynta. Avbetalningen var blygsam, kanske någon krona i månaden, som de flesta kvinnor kunde smuggla undan av äggpengarna. Avbetalningssystemet togs över av många producenter och har överlevt in i våra dagar.

Symaskinen har en nästan övertydlig genusdimension. Den konstruerades alltså som en yrkesmaskin för män: skräddare, skomakare, segelmakare, sadelmakare m.fl. Den förvandlades med Singers hjälp till ett kvinnligt arbetsverktyg, först i hemmen – den var länge den vanligaste tekniska apparaten i hushållet. Den marknadsfördes som en livförsäkring som mannen kunde köpa för att trygga familjens försörjning om han gick bort. För många kvinnor blev den ett medel för självförsörjning, som t.ex. för hemsömmerskor och förlagssömmerskor. Så småningom förde den kvinnorna in i fabrikena – TEKNO, textil- och konfektionsindustrin, blev den mest kvinnodominerad industrin. På vägen förlorade den sin image av avancerad teknik – den ”feminiserades” så till den grad att när jag på 80-talet gjorde en utställning om symaskinen på Tekniska Museet fick jag höra att den hörde hemma på Nordiska museet, inte

Tekniska museet. Kvinnornas traditionella knytning till sömnad smittade över på denna ytterst tekniska apparat.

Tekniken har ett janusansikte. Den är vare sig ond eller god, men den är aldrig neutral, som en teknikhistoriker uttryckt det. Symaskinen kan ses som en del i kvinnors frigörelse: den gav möjlighet till försörjning – symaskinen delar med motorsågen (och kanske skrivmaskinen) den unika positionen att vara ett egenägt produktionsmedel. Med symaskinen kunde kvinnor sy åt andra i det egna eller andras hem eller åt en förläggare. De kunde starta syateljéer eller bli ändringssömmerskor åt klädbutikerna. Med symaskinen kunde kvinnorna förbättra familjeekonomin genom att sänka utgifterna – göra själv i stället för att köpa – och öka inkomsterna genom att åta sig sömnad. Avbetalningssystemet gjorde det möjligt för nästan alla att skaffa en symaskin.

Men symaskinen band också kvinnorna vid kvinnorollen. Med symaskinen ökade kraven på produktivitet, man skulle och borde göra mer själv. Hemsömmerskor fick uselt betalt. Förlagssömnad och fabriksömnad var ett lågavlönat arbete med höga krav på kunskap men utan att ses som professionellt. Med andra s k typiska kvinnoyrken delar sömnaden karaktären att befinna sig i ett mellanrum mellan det betalda och obetalda arbetet: man gör samma saker hemma som i lönearbetet och anses därmed inte besitta speciell kompetens – trots att hushållsarbete ställer extremt höga krav på logistik, simultankapacitet, flexibilitet, beslutspotens, organisationsförmåga, kunskap inom en rad skilda områden.

Symaskinen kan också symbolisera en annan sida av kvinnoarbetet i hemmet. Den hade ingen bestämd plats i hemmet, den kunde stå i vardagsrummet, sovrummet, matsalen. den förkläddes till byrå, skåp, chiffonjé. Den osynliggjordes som arbetsverktyg och därmed osynliggjordes också arbetet. Som så mycket av hushållsarbetet: det syns bara om det *inte* görs, om det är ostädat eller odiskat eller olagat. När arbetet är gjort ska allt ha återgått till normaltillståndet: ingenting har hänt.

För att återknyta till Kerstin Hed och mamma. För bägge var skrivmaskinen ett viktigare produktionsmedel än symaskinen. För bägge gröptes tiden för det egna arbetet ut av det ständiga arbetet för andra. Det finns fler beröringspunkter, trots skillnader i klass och levnadsvillkor. Mamma var politiskt radikal och vad som då kallades ”kvinnoosaks kvinna” – nu säger vi feminist. Jag tror att också Kerstin Hed var såväl politiskt radikal som kvinnoengagerad. Om det står inget när man läser *om* henne men det kan spåras i hennes dikter, t.ex. ”Broderskap” från 1939, där hon hyvlar av såväl Hitler och Stalin som Mussolini och en engelsk överklasslord. Ännu tydligare är hennes kvinnoperspektiv, ständigt återkommer hon till kvinnors arbete, hur deras skönhet nöts ner av det hårda slitet.

*De sågo sällan något ut för världen,
och deras ungdomsdagar voro korta.
De sleto hårt på fälten och vid härden,
tills deras fågning var förödd och borta.*
(Ur ”Bondhustrur”)

Jag vill sluta med några rader ur en efterlämnad dikt, ”Flickan som trampade på brödet”:

*Summan av allt är detta: kvinnan skall alltid få
offra sig själv för andra, krusa och stå på tå.
”Jaså!”*

*svarar du högst förvånad. Blir aldrig kvinnan fri,
måste från tidernas morgon kvinnornas slaveri
förbli?*